

УДК 378.013(147)

Наталія Тарарак,
кандидат педагогічних наук, доцент,
зам. декана з наукової роботи факультету
мистецтва та дошкільної освіти
Харківського національного педагогічного
університету ім. Г. С. Сковороди

СУТНІСТЬ ДЕФІНІЦІЇ «ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ» В СУЧАСНІЙ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Запропонована стаття розкриває зміст поняття «ціннісні орієнтації» в науково-педагогічній теорії, що сприятиме подальшому розвитку та реалізації єдиної виваженої концепції щодо вирішення низки педагогічних проблем у вищій професійній освіті сьогодення з урахуванням соціально-політичних, економічних, духовно-моральних факторів.

Ключові слова: цінність, ціннісні орієнтації, підхід, аксіологічна парадигма, педагогічна взаємодія.

Предложенная статья раскрывает содержание понятия «ценностные ориентации» в научно-педагогической теории, что содействует дальнейшему развитию и реализации единственно взвешенной концепции решения ряда педагогических проблем в современном высшем профессиональном образовании с учетом социально-политических, экономических, духовно-моральных факторов.

Ключевые слова: ценность, ценностные ориентации, подход, аксиологическая парадигма, педагогическое взаимодействие.

The article highlights the concept «value orientations» in a scientifically-pedagogical theory that will assist to further development and realization of the only self-weighted conception in relation to the decision of the range of the pedagogical problems in higher professional education of the present time with taking into account socio-political, economic, spiritually-moral factors.

Key words: value, personal value, approach, axiological paradigm, pedagogical mutual relations.

Сьогодні перед системою вищої професійної освіти Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) України визначені завдання по реалізації Концепції розвитку освіти, які потребують всебічного урахування складних і суперечливих соціально-економічних та політичних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві й державі, а також закономірностей та тенденцій розвитку світової, європейської і

вітчизняної систем вищої освіти.

Під впливом процесу перебудови та модернізації суспільства кардинально змінилися об'єктивні обставини та характер їхнього впливу на формування ціннісних орієнтацій особистості, що відзначилося на підвищенні загальної значущості ролі ціннісних орієнтацій в системі освіти.

Актуальність дослідження підсилюється тим, що в нинішніх умовах, коли в Україні взято за взірць європейську освітню модель, саме ціннісні орієнтації як складова частина світогляду особистості забезпечують їй високий рівень адаптації до сучасних умов.

Проведений науковий пошук свідчить про те, що останнім часом педагогічна наука все частіше звертається до прогресивно-накопиченого досвіду гуманістично-орієнтованої взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу, де акцентується проблема формування система цінностей студентської молоді.

Зазначимо, що базове поняття «ціннісні відношення» почало активно використовуватися в науковій педагогічній літературі з поч. 1990-х років. Особливість періоду 90-х рр. ХХ століття полягала в тому, що основна увага у науково-педагогічній літературі приділялася формуванню ціннісного відношення до будь-якого окремого об'єкту, тобто природі, мистецтву, здоров'ю, родині, обов'язку чи праці, освіті тощо.

Однак, з розвитком аксіологічної парадигми освіти таке поняття поступово почало трансформуватися в феномен «ціннісні орієнтації» у зв'язку з тим, що на думку філософів саме «ціннісні орієнтації» повним чином відображують сутність цього поняття в педагогічному контексті.

У цей період проблема формування ціннісних орієнтацій студентів почала активно розроблятися в педагогіці в різних аспектах: від дослідження сутності самого поняття «ціннісні орієнтації» Б. Братусем, О. Здравомисловим, А. Лазарук, О. Ручкою, В. Ядовим та ін. до сучасних досліджень структури ціннісних орієнтацій, здійснених А. Бітуєвою, А. Іващенко, Н. Кириловою та ін.

Так, А. В. Кирьякова вважає, що в конкретних сучасних умовах «змінюються основні стосунки особи в соціальному і предметному світі на основі посилення в них таких компонентів, як прогнозування, свобода вибору, самовизначення і евристика» [3, с. 3], реалізація яких можлива саме при вирішенні питання орієнтації кожної особи в світі цінностей.

Зазначимо, що оскільки останнім часом зазначений феномен виявився предметом наукової розвідки з точки зору різних теоретико-методологічних підходів у зв'язку із неоднорідною структурою ціннісних орієнтацій особистості, теоретичні уявлення про них є також суттєво неодноманітними. Тому закономірним є твердження про те, що успішність наукової розвідки означеного поняття переважно обумовлюється визначенням площини, в межах якої буде проводитися його дослідження.

Отже, мета дослідження полягає у всебічному розкритті поняття «ціннісні орієнтації» в науково-педагогічній теорії, що сприяє подальшому розвитку та реалізації єдиної виваженої концепції щодо вирішення низки педагогічних проблем у вищій професійній освіті сьогодення з урахуванням соціально-політичних, економічних, духовно-моральних факторів.

Сьогодні поняття «ціннісні орієнтації» широко вживається в різних галузях знань: соціології, психології, педагогіці тощо. Тому першочерговим етапом у розробці поняттєво-термінологічного апарату педагогіки повинна стати систематизація понять даної системи, визначення парадигми та ієрархії її складових. Для характеристики цінностей вчені звертаються до таких при знаків, як значущість, нормативність, корисність, необхідність, цілеобразність (С. Ф. Анисимов, О. Г. Здравомислов, А. В. Кирьякова та ін.).

З цього приводу варто враховувати весь сучасний педагогічний контекст, тобто слововживання в наукових працях, дисертаціях, його інтерпретації в існуючих педагогічних енциклопедіях і словниках.

Насамперед звернемося до тлумачних та енциклопедичних словників з метою визначення етимології зазначеного терміну.

Так, в тлумачному словнику сучасної української мови (за ред. І. М. Забіяки) слово «цінність» розглядається як «1) те, що має певну матеріальну або духовну вартість; 2) важливість чогось; 3) виражена в грошах вартість чогось» [13, с. 486]. А лексична одиниця «орієнтація» розглядається як «1) Визначення місця свого перебування в просторі або напрямку свого руху; 2) уміння розібратися в якихось обставинах, у навколишній обстановці; 3) спрямування поглядів, діяльності залежно від конкретних умов; розрахунок на когось, щось у діяльності» [13, с. 280].

Зауважимо, що в англійській літературі частіше за все значення поняття «Ціннісні орієнтації» передається слово-терміном «personal value», що перекладається як «персональні цінності». Це пояснюється тим, що значення слова-терміну «ціннісна орієнтація» в англійському вокабулярі набуває іншого наповнення, а саме: в ціннісному відношенні точка зору суб'єкту на об'єкт породжується значенням об'єкта в житті суб'єкта, цінності мають біполярну структуру. Іншими словами, кожна позитивна цінність (моральна, художня, релігійна, естетична, політична) має полярну анти-цінність в межах оцінного спектру. Наприклад, «добро – зло, благородство – негідність, краса – потворність, біле – чорне тощо. На таку біполярність звертав увагу у своїх працях Ч. Моррис, а саме «позитивна оцінка – індиферентність – негативізм».

Зазначимо, що поняття «ціннісні орієнтації» уперше було використано видатним вченим, класиком соціологічної думки М. Вебером в 20-ті роки ХХ століття. У вітчизняній соціології зазначений термін уперше уживав соціолог В. А. Ядов в роботі, присвяченій вивченню

мотивації поведінки особистості. Ціннісні орієнтації є найважливішим компонентом структури особи, в них резюмується увесь життєвий досвід, накопичений особою в її індивідуальному розвитку (О. Г. Здравомислов, В. А. Ядов та ін.). Отже, в соціології цінності подаються як якості суспільного предмету задовольняти певні потреби соціального суб'єкту; характеризують соціально-історичну значущість для суспільства та особистісний сенс для людини певних явищ і діяльності [12, с. 9].

Ціннісні орієнтації як поняття соціальної психології «використовується в двох значеннях: 1) ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та ін. підстави оцінок суб'єктом дійсності й орієнтації в ній; 2) спосіб диференціації об'єктів індивідом за їхньою значимістю. Ціннісні орієнтації формуються при засвоєнні соціального досвіду і виявляються в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах та інших проявах особистості. ...У процесі спільної діяльності, що й визначає відносини людей у групах, складаються групові ціннісні орієнтації. Збіг найважливіших ціннісних орієнтацій членів групи забезпечує її згуртованість (як ціннісно-орієнтована єдність» [15, с. 304–305].

Ціннісна проблематика в психології широко представлена в працях таких вчених як Б. Г. Анан'єва, А. Маслоу, В. М. Мясіщева, С. Л. Рубінштейна, В. Франкла та інших.

Так, у підручнику «Психологія вищої школи» Л. Г. Подоляк поняття «ціннісні орієнтації» розглядається як «інтегративні утворення, пов'язані як з потрібно-мотиваційною, так і смисловою сферою особистості. Вони усвідомлюються, їхні функції – регулювання поведінки і діяльності особистості в найбільш значущих життєвих ситуаціях» [9, с. 349].

В психологічному словнику (за ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова) поняття «ціннісні орієнтації» знаходить таке тлумачення: «важливий компонент світогляду особистості або групової ідеології, що презентує преференції та прагнення особистості (або групи) у відношенні до тих чи інших узагальнених людських цінностей (добробуту, здоров'я, комфорт, навчання, громадянський обов'язок, творчість, праця та ін.)». Тут як синонім подається «система цінностей» [11, с. 449].

В іншому психологічному словнику електронного психологічного портала «Психотест» поняття «ціннісні орієнтації» інтерпретується як «компонент спрямованості особи. Це матеріальні і духовні цінності, що розділяються і внутрішньо приймаються особистістю, її схильність до сприйняття умов життя і діяльності в їх суб'єктивній значущості. Ціннісні орієнтації служать опорними установками для ухвалення рішень і регуляції поведінки. Суб'єктивна перевага тих або інших цінностей – це початок визначення ієрархії ціннісних орієнтацій: сім'я, багатство, творчість, кар'єра, честь, совість, здоров'я, інтимні стосунки, турботи про інших та ін. Несуперечність ціннісних орієнтацій – показник стійкості особи. У системі ціннісних орієнтацій кожної людини відбуваються зміни,

є своя динаміка і розвиток. Детермінантами ціннісних орієнтацій особи виступають умови життя, діяльність, а також схильності, здібності, інтереси, потреби людини [10].

Підкреслимо, що для студента значення навчальної діяльності зростає саме за рахунок посилення значущості мотиваційного компонента. Психологічна теорія формування мотивів, на наш погляд, дозволяє з різних сторін розглянути проблему ціннісних орієнтацій студентів. Питання визначення ціннісних орієнтацій особистості в процесі особисто-орієнтованої навчально-пізнавальної діяльності розглядається у багатьох наукових працях вітчизняних і зарубіжних педагогів і психологів.

Звернемося до одного із найбільш впливових досліджень проблеми формування мотивації американського вченого А. Маслоу, який розкривав мотивацію діяльності через вивчення особливостей кожного конкретного індивіду, з іменем якого прийнято пов'язувати фундацію гуманістичної педагогіки. Так, вчений вважав, що в основі мотивації повинні завжди лежати суто людські потреби, які за своєю сутністю є поступовою сатисфакцією людини через творчість та самоактуалізацію. Послідовне задоволення таких потреб відбувається у процесі психологічного росту людини, провідна роль у якому належить саме освіті. За словами А. Маслоу, мотивація – це співвідношення цілей, що стоять перед людиною, яких вона прагне досягти, і внутрішньої активності особистості, тобто її бажань, потреб і можливостей. Слід зазначити, що мотивація, інтереси та потреби належать до першої фази процесу морального вибору. Потреба – це базова, визначальна спонукальна сила морального вибору і поведінки, діяльності в цілому. В основі спонуки як групи емоційно-вольових імпульсів знаходиться втілене в емоційні переживання протиріччя між наявними об'єктивними умовами та саме суб'єктивними бажаннями. У навчанні мотивація репрезентується у вигляді сприйняття студентом цілей і завдань навчання як особистісно значущих і необхідних. Мотив виконує спонукальну, пізнавальну та змістоутворювальну функцію. Тому, як слушно зазначає А. Гусейнов, «у найзагальнішому вигляді моральні мотиви можна розділити як орієнтовані на особистий або суспільний інтерес, тобто «егоїстичні» або «альтруїстичні» [2, с. 81].

Як слушно наголошує І. Д. Бех, «лише педагогіка, орієнтована на розуміння внутрішнього світу вихованця, його душі, є продуктивною [1, с. 19].

Звертаючись до педагогічного словника В. В. Князевої, знаходимо таке визначення: «Ціннісні орієнтації (англ. value orientations Wertorientierung, orientation de valeur) – особистісні утворення, що є стало закріпленими життєвим досвідом, переживаннями, такими, що регулюють поведінку й діяльність індивіду, який є віссю свідомості. Ціннісні орієнтації відмежовують значуще, суттєве для даної людини від несуттєвого» [6, с. 463].

У статті із сучасного словника (за ред. Є. С. Рапцевича) поняття «ціннісні орієнтації» розглядається як «відображення у свідомості людини цінностей, що визнаються ними в якості стратегічних життєвих цілей й світоглядних орієнтирів» [7, с. 659].

У Педагогічному словнику (за ред. В. І. Загвязинського) це поняття інтерпретується як 1) вибіркоче ставлення людини до матеріальних та духовних цінностей, система його настанов, переконань, преференцій, що рефлектується в свідомості та поведінці; та як 2) спосіб диференціації людиною об'єктів за їх значимістю [8, с. 55].

Оскільки гуманістично-орієнтована педагогічна доктрина передбачає, насамперед, гуманізацію педагогічної взаємодії учасників навчального процесу в вищій школі, де обидві сторони виступають як рівні, паритетні, в міру їх знань та можливостей, партнери; в сучасній вищій освіті виникає гостра потреба у формуванні системи ціннісних орієнтацій як основи визначення студентом і викладачем цілей навчання, оскільки мотивація і позитивне відношення до предмету є важливішою умовою активізації навчального процесу, умовою активізації навчально-пізнавальної діяльності.

Педагогічний потенціал ціннісно-орієнтованої педагогічної взаємодії відкриває широкі перспективи для вдосконалювання всієї системи освіти, для поліпшення професіоналізму, для формування нової концепції взаємодії «викладач – студент» у цілому.

В цьому контексті цікавими є результати експериментальних досліджень щодо стратегій поведінки студентів крізь призму наявних в них ціннісних орієнтацій, що були отримані зарубіжними вченими Мак-Клинтоком та Либрандом. Вчені дійшли висновку, що стратегії поведінки напряму пов'язані із ціннісними орієнтаціями особистостей. При цьому з трьох виділених стратегій поведінки 1) співпраці індивідів (заінтересовані в максимізації спільних винагороджень, що отримують обидва партнера разом); 2) суперництва (орієнтовані на максимізацію свого особистого виграшу в порівнянні з партнером); 3) індивідуалістів (орієнтовані тільки на себе, байдужі до успіхів або програшу партнера) в групах низького рівня розвитку домінуватиме індивідуалістська стратегія в ході взаємодії, а в групах високого рівня притаманні риси співробітництва [5].

Педагогічні аспекти ціннісних орієнтацій глибоко було розглянуто в роботах А. В. Кирьякової. Вчена зазначає, що «орієнтація як результат визначається вільним володінням широким колом знань в певній області» і має на увазі одночасно те, що придбаний людиною рівень – це своєрідний, необхідний фундамент для постійного пошуку, розвитку наявних представлень» [3, с. 3]. «Орієнтація як процес – це проектні дії від задуму до результату: точний, правильний вибір мети, засобів її досягнення, оцінка дії в зіставленні вчинку із загальною спрямованістю, планами, життєвими цінностями» [3, с. 4]. Тобто в основі цього поняття лежить поняття діяльності.

Поняття цінності пов'язане з поняттями інтересів, потреб, завдатків. Крім того, цей зв'язок пропорційний, оскільки, наприклад, «цінність будь-якого об'єкту зростає зі збільшенням числа погоджених інтересів, які на нього спрямовані» [4, с. 13].

Система ціннісних орієнтацій, на думку Х. Хекхаузен, є складною системою, яка пояснює інваріантність діяльності індивіду в залежності від ситуації та від зовнішніх умов, часових інтервалів тощо.

Узагальнюючи дослідження по теорії ціннісних орієнтацій, А. В. Кирьякова так інтерпретує поняття: «Ціннісні орієнтації – це ціннісне відношення до об'єктивних цінностей суспільства, що відбивається в їх свідомості та переживаннях до потреб, які мотивують теперішню поведінку й програмують майбутнє» [3, с. 49].

Отже, поняття цінності та ціннісних орієнтацій визначаються по відношенню до особистості, її активності в процесі діяльності.

Ціннісні орієнтації – це здібності (якості) особи вибрати в якості орієнтиру у відповідний момент своєї діяльності ту або іншу цінність (здатність орієнтуватися в цінностях), а також здатність особи усвідомити і сприйняти як власні соціально значимі цінності.

При цьому дослідники виходять із закономірності – система ціннісних орієнтацій (їх зміст) завжди адекватна системі цінностей суспільства. Процес орієнтації розглядається як сходження особи до цінностей суспільства. Тобто відбувається трансформація цінностей з потенційних в актуальні.

Процес орієнтації має три фази, що проникають одна в одну, а саме: 1) привласнення особою цінностей; 2) перетворення особи на основі присвоєних цінностей; 3) самопроєктування або прогнозування особи [3, с. 169]. При цьому кожна фаза реалізується за допомогою того або іншого механізму: 1) привласнення через пошук і оцінку цінностей; 2) перетворення через оцінку і вибір цінностей; 3) прогноз через вибір і проєкцію цінностей [3, с. 170].

Таким чином, закономірним є твердження про важливість застосування саме ціннісно-орієнтованого підходу до організації педагогічної взаємодії учасників навчального процесу, в основі якого лежать поняття особистості, цінності та ціннісних орієнтацій.

Зазначимо, що в сучасній Українській державі активно відбувається переоцінка суспільних і особистісних цінностей, змінюються підходи до їх формування. Особистість розглядається як носій і творець цінностей. При цьому відбувається засвоєння соціально значущих цінностей.

Вирішення тієї або іншої педагогічної проблеми повинне забезпечувати спрямованість особи до загальнолюдських цінностей, якщо забезпечується оволодіння особи учня механізмом орієнтації – пошук, оцінка, вибір, проєкція. Процес ціннісних орієнтацій повинен реалізовуватися поетапно від привласнення цінностей до їх трансформування і далі до прогнозування майбутньої поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с. – (Серія «Альма-матер»)
2. Гусейнов А. А. Истоки нравственности / А. А. Гусейнов. – М. : Знание, 1970. – 33 с.
3. Кирьякова А. В. Теория ориентации личности в мире ценностей / А. В. Кирьякова. – Оренбург, 1996. – 188 с.
4. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Я. А. Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.
5. Беликов В. А. Образование. Деятельность. Личность [Электронный ресурс] / Беликов В. А. – Изд-во [«Академия Естествознания»](http://www.rae.ru), 2010 год. – Режим доступа : <http://www.rae.ru/monographs/76-2770>
6. Педагогика: словарь научных терминов / В. В. Князева. – М. : Вузовская книга, 2009. – 872 с.
7. Педагогика: Большая современная энциклопедия / [сост. Е. С. Рапцевич]. – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – 720 с.
8. Педагогический словарь : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [В. И. Загвязинский, А. Ф. Закирова, Т. А. Строкова и др.] ; под ред. В. И. Загвязинского, А. Ф. Закировой. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 352 с.
9. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : підручник / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – [2-е вид.] – К. : Каравела, 2008. – 352 с.
10. Словарь психологических терминов [Электронный ресурс] // Психологический электронный портал: «Психотест». – Режим доступа : <http://psihotesti.ru/gloss/tag/tsennostnie orientatsii/>
11. Психологический словарь / [под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова]. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
12. Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : Изд. Группа НОРМА-ИНФА, 1998. – 642 с.
13. Тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. І. М. Забіяка]. – К. : Арій, 2007. – 512 с.
14. Философская энциклопедия : в 5-х т. – М. : Советская энциклопедия. Под редакцией Ф. В. Константинова, 1960–1970.
15. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.